

על ספרות האהבה

במשנת הרב קוק

הקדמת הראי"ה לשיר השירים

הרב נתנאל אריה

ראשי פרקים:

מבוא
ההקדמה לשיר השירים; נוסח מוער
על האהבה הטבעית
על ספרות האהבה
הדרכה ספרותית מעשית

מבוא

הקדמתו של הראי"ה קוק זצ"ל למגילת שיר השירים זכתה להתפרסם בבימות רבות.¹ לידתה של הקדמה נפלאה זו בשיחה שהתנהלה בין הרב קוק לבין תלמידו, הרב ד"ר בנימין מנשה לוי, בשנת תרס"א אגב טיול בחיק הטבע.

נושא השיחה היה היחס לספרות בנושא האהבה בכלל ומגילת שיר השירים בפרט. בתוך כך נדון גם מאמרו של משה לייב ליליינבלום, "דברי זמר", שהתפרסם ב"לוח אחיאסף" שלוש שנים קודם לכן.² ליליינבלום היה בצעירותו עילוי תורני, אך עבר תהפוכות בחייו. באותה תקופה היה מזקני הסופרים, ומעורכי "לוח אחיאסף", שיצא לאור בוורשה, וכלל ספרות עברית, שירים ומאמרים.

מאמרו "דברי זמר" מבוסס על מדרש העוסק בכרונולוגיה של ספרי שלמה: "כשאדם נער - אומר דברי זמר, הגדיל - אומר דברי משלות, הזקין - אומר דברי הבלים".³ רוצה לומר, שלושת ספרי שלמה נכתבו בזמנים שונים בהתאם לעניינם; שיר השירים שהוא שיר אהבה כתב שלמה בצעירותו, ספר משלי הקושר כתר לחוכמה כתב בבגרותו, וספר קהלת התווה על ענייני העולם כתב בזקנותו.

בסגנון חד וציני וברציונליזם פרגמטי ביטל ליליינבלום את תועלת פרסומם של שירי אהבה באסופות ספרותיות:

כעין "איפידמיא" (=מגפה) שוררת בזמן האחרון בשירי האהבה. שירים כאלה פרו וישרצו... וכולם תוכן אחד להם: עיני התכלת שלה, אנחותיו שלו ולהג סתם... אצלנו לא היה מעולם קולטוס (=פולחן הערצה) של נשים, גם אבירים ופרשים לא היו לנו. לאהבה, אם גם היא רגש טבעי, לא חלקנו כבוד יותר מאשר לשאר רגשי האדם... שירים על האהבה הפשוטה הזו, על עיני התכלת, על האנחות, אינם אלא עניינים פרטיים, הנוגעים לאיש אחד, ואין להם מקום בספרות הכללית... מה איפוא חפצו משוררינו האחרונים בשירי האהבה שלהם?! לא אֶדון עם האומללים השופכים את אנחותיהם על הגליון לעצמם, לבם עליהם דווי... אבל מה לקוראי המאספים והקובצים עם אנחותיהם הפרטיות... מה התועלת היוצאת לנו משירים

1 פנקס יד "אחרון בבוסק", יא, המכון להוצאת גנזי הראי"ה, ירושלים תשס"ו, עמ' מ-מא; כתב העת "המזרח" קראקא תרס"ג עמ' 352-354; קובץ "אלומה" תרצ"ו עמ' 43-44; עולת ראי"ה ח"ב (מהדור ראשונה תרצ"ט) עמ' ג-ד; מעיינות ג, (עורך: חיים חמיאל), ירושלים תשכ"ט עמ' 14-143 במהדורה מנוקדת והערות מתודיות של נחמה ליבוביץ' שם עמ' 144-146 ועוד.

2 כנזכר בשלהי הקדמת הראי"ה, ראו לקמן הע' 25. המאמר התפרסם ב"לוח אחיאסף" בשנת תרנ"ח. ניתן לראותו במרשתת ב"פרויקט בן יהודה".

3 מדרש שהש"ר א, י

כאלה? כי לא פִּינְגִי היהודי; היהודי דורש רעיון פנימי, מוסרי, מדעי... ורוצה הוא שהרעיון יביא לו פרי, אבל פרחים, צעצועים, תמונות יפות - טובים רק לשעשועי ילדים!

ליליינבלום אף שלל את דברי הרוצים להסתייע ממקומה של מגילת שיר השירים בכתבי הקודש, כדי לבסס את חשיבות שירת האהבה במסורת היהודית. ראשית קבע בפסקנות שמגילת שיר השירים לא נכתבה ע"י שלמה המלך, ואינה יותר מאסופת שירי רועים ורועות, שהתחברו בתקופות שונות:

השירים ההם, כאשר נראה מתוכנם, היו שירי רועים ורועות, החיים חיי הטבע, שירי ההמון. בתחילתם היו שירים שונים ומפוזרים. שיר אחד לרועים אשר בסביבות הלבנון, לא הרחק מאמנה, שניר וחרמון. שיר אחד מן הרועה האוהב לאהובתו. שיר שני מן הרעיה האוהבת לאהובה. שיר שלישי מן הרועה לאהובתו אחרי שנארשה לו... בזמן מן הזמנים נאספו כל השירים האלה אל ספר אחד בלי סדר נכון ובלי חיבור וקשר בין השירים... וקראו את שם הספר "שיר השירים", כלומר שיר המאוסף משירים שונים.

לאחר מכן כתב, במין פיקחון שכלתני במסווה שמרני, שמתוך רצונם של חז"ל להרחיק משירת אהבה המונית זו, ראו לנכון להעלות את שיר השירים ממדרגת שיר אהבה, ולייחסו כמשל מופשט בלבד, המוקדש כולו לרעיונות נאצלים:

אבל אם בני ההמון בימי קדם מצאו קורת רוח בשירים פשוטים, שאין שום לימוד להועיל יוצא מהם, הנה כאשר הזדככו הדעות, לא מצאו טובי העם חפץ בשירים כאלה... אז נקבע בלבם, שהספר הזה, שנתייחס לשלמה, אינו פשוט. אינו מעשה ברועה ורועה שאהבו זה את זה, דברים פרטיים הנוגעים לשני הדודים ואין לזר אתם, אבל כולו מוקדש לרעיונות רמים ונאצלים, שהלבוש להם היא אהבה, ורמזיו מגיעים השמימה: "שאיין כל העולם כלו כדאי כיום שנתן בו שיר השירים לישראל. שכל הכתובים קדש ושיר השירים קדש קדשים".

לא זו בלבד אלא אף הביא ראיה מדברי רבי עקיבא שקבע זאת, לדבריו, למרות היותו בעל רגש עז ואוהב גדול:

את הדברים האלה אמר לא איש מגושם וגס, אשר טָפַש פְּחֶלֶב לכו מהבין את ערך האהבה. אבל ר' עקיבא; זה ר' עקיבא אשר הרגיש את תענוגי האהבה ומכאוביה, ואשר בשביל אהבתו לבת כלבא שבוע נרצה ללכת ללמוד תורה... אבל דעתו את האהבה לא החשיכה את שכלו. הוא ידע כי האוהב אינו עושה גדולות לעמו ולאדם באהבתו, כי כל מכאוביו ותענוגיו אינם אלא עניינים פרטיים, שאין להעלותם על נס ולקבוע להם זכר בספרים.

לדבריו שומה עלינו ללמוד מרבי עקיבא, שעל אף היותו בעל רגש אהבה גדול, בכל זאת סירב לראות בשיר השירים שירת אהבה טבעית, כיוון שידע שרגשות האוהב אינם אלא עניינים פרטיים, שאין תועלת באזכורם בספרים, ועל כן קבע רבי עקיבא ששיר השירים כולו קודש קודשים.

הרב קוק, הצדיק הקדוש, הנטוע בעמקי תורת הסוד, הגיב תגובה מפתיעה ביותר בחופשיותה, לטיעוניו השמרניים והאפורים של ליליינבלום הסופר. רעיונותיו העמוקים ורוחב דעתו ביחס לאהבה ולמקומה של ספרות העוסקת באהבה, כמו גם ביחס למקומה של מגילת שיר השירים ולדמותו של רבי עקיבא, הטביעו רושם עמוק על תלמידו הקרוב, והלה מיהר לבקש מהרב לרשום את הגיונותיו על אתר. וכך סיפר הרב משה צבי נריה על השתלשלות הדברים:

סיפר לי הרב ד"ר בנימין מנשה לויין ז"ל: באחד הטיולים על שפת הים, התגלגלה השיחה על שיר השירים, ואז שמעתי מפי הרב את רעיונותיו הנאדרים בקודש, שהרשימו אותי מאד. ידעתי כי מיד יעלו ויבואו גלי מחשבה נוספים, וחששתי שמא תאבד ממני מרגלית יקרה זו, ואמרתי לרשום אותה על אתר. אולם נתברר שאין אתנו כלי כתיבה כלשהם. ביקשתי את הרב לחכות קצת, ומיד רצתי והבאתי עפרון ונייר. הרב התיישב על אבן אחת, ובו במקום כתב את הדברים. קראתים ואורו עיני. הנה הינם מבוטאים בעוז ובבהירות כאמירתם הרעננה, שמחים כנתינתם ממקור נביעתם. באותם הימים הגיע מכתב מהחכם ר' זאב יעבץ ז"ל שערך את קובץ "המזרח" וביקש מהרב מפרי עטו. אמרתי לרב: הנה דבר זה מתאים לקובץ! הרב

הסכים לכך, ומיד נשלחו הדברים ונדפסו שם (חוברת ו עמ' 352), ושמחתי שהתגלגלה זכות על ידי, להפיץ ברבים תורת הרב בנושא עדין זה.⁴

בפרק הבא אביא את דברי הראי"ה בנוסח מוער. לתועלת הקוראים אשתמש בכתיב מלא ובחלוקה לראשי פרקים, אוסיף ביאור בהערות שוליים להבהרת הדברים, ואעיר על שינויים בגרסאות השונות.⁵ לאחר מכן אבהיר את חידושו הנועז של הרב ביחס לאהבה הטבעית, אפרוש את משנתו ביחס לספרות האהבה, ואצביע על מקומו של רעיון זה במארג הכללי של תורת הראי"ה.

ההקדמה לשיר השירים; נוסח מוער

חשיבות הביטוי האומנותי

הספרות, הציור והחיטוב⁶ עומדים להוציא אל הפועל כל המושגים הרוחניים המוטבעים בעמקי הנפש האנושית, וכל זמן שחסר עוד אף שרטוט אחד, הגנוז בעומק הנפש,⁷ שלא יצא אל הפועל, עוד יש חובה על מלאכת המחשבת להוציאו. מובן הדבר מעצמו שרק אלה האוצרות, שבהתפתחותם הם מבסמים את אור המציאות טוב ויפה לפתח. "מכל דיבור ודיבור שיצא מפי הקב"ה נתמלא כל העולם כולו בשמים".⁸ אמנם אותם הדברים הגנוזים שקבורתם היא ביעורם, עליהם מתוקן היתד שעל אַזננו לחפור ולכסות,⁹ ואוי לו מי שמשתמש ביתד זו פעולה הפכית למען הרבות בַּאשה.¹⁰

זעזועי הנפש¹¹ מצד רגשי אהבה הטבעית - הנוטלת חלק גדול במציאות במוסר ובחיים - הם ראויים להתפרש ע"י הספרות בכל הצדדים שבהם היא מוציאה אל הפועל את הגנוזות, אבל רק בשמירה היותר מעולה מנטות לצד השיכרון המכוער, שיש באלה הרגשות שמהפך אותם מטהרה טבעית לטומאה של זוהמה מנוולת.¹² רק אנשי קודש ראויים להיות שרי קודש.¹³

נחיצות הביטוי לאהבה העליונה

אמנם אם נחשב לחסרון כללי באיזו ספרות, כשלא ימצאו בה אלה הרגשות הפנימיים, שאהבה מְרַשֶּׁמֶת בעומק הנפש באותה האהבה הנהוגה, על אחת כמה וכמה ראוי לחשב לחסרון אם אותם הזעזועים הרמים והנישאים - שככה הם פועלים לעולם, ועתידים לפעול על כל טובי בני אדם ועל כנסת ישראל

4 הרב משה צבי נריה, מועדי הראיה, הוצאת מוריה, ירושלים תשמ"ז, עמ' שלד. כך כתב בשינויים קלים הרב"מ לוינ עצמו בקובץ "אלומה" תרצ"ו.

5 בחרתי את הנוסח הבהיר מבין הנוסחים כפי הבנתי. ישנם שינויי נוסח שלא ראיתי צורך להזכירם. להרחבה ראו הרב דוד אברהם ספקטור, "אמנות וצניעות", תחומין יח (תשנ"ח), עמ' 100-110.

6 כך בנוסח המקורי, והכוונה לסוגי האומנות השונים ובתוכם הפיסול והאומנות הפלסטית. מאידך גיסא ראו באגרות הראי"ה ח"א, עמ' רג, אגרת קנח, בשנת תרס"ח פנייתו של הרב לפרופ' בוריס ש"ץ וראשי "בצלאל" בעניין הבעייתיות ההלכתית שבפיסול הנהוג, וכיוצא בשו"ת דעת כהן סי' סה לידידו הרב פרופ' קליין בשנת תרצ"א. כפי הנראה משום כך, ראה לנכון הרצי"ה לתקן: "הספרות ציורה וחיטובה". ראו בזה הרב יואל בן נון, המקור הכפול: השראה וסמכות במשנת הרב קוק, הוצאת הקיבוץ המאוחד 20 14, עמ' 59.

7 במקור: "הנגלה במעמקי הנפש החושבת והמרגשת", אך כך, באופן בהיר יותר, תיקן הרצי"ה בהקדמה המובאת בסידור עולת רא"ה. הריח משמש כביטוי לעונג אציל, ונחשב לרוחני ביחס לחוש הטעם והמישוש. "לְחַזְקוֹ כְּעֶרְוַת הַבֶּשֶׂם (שיר השירים ה, יג) כל דבור ודבור שיצא מפי הקדוש ברוך הוא נתמלא כל העולם כולו בשמים" (שבת פח, ב).

9 "וַיִּתֵּן תְּהִיָּה לָךְ עַל אֲזְנוֹךָ (כלי זינג) וְהָיָה בְּשִׁבְתְּךָ חוץ וְחִפְּתָהּ בָּהּ וְשָׁבַת וְכִסִּית אֶת צְאֲתְךָ" (דברים כג, יג). מדרישת התורה לשמור על נקיות וצניעות המחנה, ניתן ללמוד שעצם היות הדבר טבעי, אינו מכשירו לבוא בקהל כמות שהוא. חז"ל הרחיבו זאת אף ביחס לנקיות וטהרה רוחנית (כתובות ה, א).

10 רוצה לומר: סירחון רוחני. בנוסח המקורי הופיע: "פעולה שכנגדה למען הרבות בַּאשה", אך כך תיקן הרצי"ה בהקדמה המובאת בסידור עולת רא"ה.

11 תנועות נפש חזקות, במובן חיובי.

12 רוצה לומר: ראוי לספרות לבטא במכלול דרכיה את רגשות האהבה הטבעית, תוך הישמרות שלא לגלוש לארוטיקה.

13 מההקשר נראה שיש לנקד את הביטוי כך: "שְׂרֵי קוֹדֵשׁ" מלשון שירה, ולא מלשון שררה. כך גם אצל נחמה במהדורה המנוקדת במעיינות ג תשכ"ט עמ' 14 1, אך בנוסח שהובא בספר "באורו; עיונים במשנתו של הראי"ה קוק" ירושלים תשמ"ו (בעריכת אותו עורך; חיים חמיאל) עמ' 12 5 נוקד בשין שמאלית.

בייחוד - הנובעים ממקור האהבה לאדון כל המעשים מקור האור והחסד, ואלה הרגשות הנאהבים לא יחקקו בספר ויפקד מקומם.¹⁴ היש ערך לעומק מקור רגש האהבה הזאת? היכלולו ימים רבים? היכלולו גובהי שחקים?¹⁵

החיסרון הזה אמנם נמלא לנו בשיר האהבה, אותו שיר שהוא קדש קדשים, הוא שיר השירים אשר לשלמה. וכמו שמי שהוא "חמור לאהבה",¹⁶ לא יחוש מה קפצו משוררי האהבה בשיריהם הפרטיים - ואם הייתה בידו יכולת להשפיל את געגועיהם עם כדי טעימת חושו הגס, היה עושה כן בשמחת לב ונפש חפצה - כן מי שלבו ערל, ומוכרח להיות כן מפני שלא טעם להתנשא אל מרומי קודש, ולא חש מעצם נועם אור אהבת צור כל העולמים. איש נבל ולא חכם כזה, לא יוכל להכיל את הרעיון, כי אלה הגעגועים הרבים הפרטיים שבשיר השירים הם רשמים של האוצר הגנוז בנפש כלל האומה, אשר בחר לו ה' לשמו ולזכרו, מפני שאיננו מרגיש כלל שום חסרון בהיפקד מקום אלה הרגשות, אשר לא ידעם.

אבל מי שלא הִשָּׁהוּ אלוה חכמה,¹⁷ יכיר ויחוש שאי אפשר כלל לאוצר כתבי קודש של האומה הקדושה, שכל תולדתה מלאה רישומי אהבת נפש לצור מעוזה; בימי גדולתה והודה - על ידי חסד עליון מלא הוד, ובימי עוניה ומרודה - על ידי נהרי נחלי דם ושטף צרות רבות ורעות, אשר כל אלה עוררו את האהבה חזקה והוציאוה אל הפועל המורגש. אי אפשר בשום אופן שאֵלֶּה הגעגועים לא ירשמו בספר באוצר הכללי, אשר שמה נאספו כל הגיוני קודש.¹⁸

תפיסה גמדית של האהבה

אמנם מי שבעת שסרקו את בשרו במסרקות של ברזל יכול יוכל להשיב: "כל ימי הייתי מצטער על המקרא הזה - ובכל נפשך - מתי יבוא לידי ואקיימנו",¹⁹ ולהאריך באותה שעה ב"אחד" עד שיצאה נשמתו, רק הוא יכול לומר: "שאינ כל העולם כולו כדאי כיום שנתן בו שיר השירים לישראל, שכל הכתובים קדש ושיר השירים קדש קדשים".²⁰ אמנם כנטף מים מני ים, כזיק אחד מלהב אש אוכלֶּה, כאות אחת מספר גדול, יִדַע איש אשר כה רמה נפשו להעריך גם האהבה הפרטית הטבעית בערכה הטהור. נתהיינה לו - האהבה הטהורה הטבעית, האהבה הלאומית הנאורה, והאהבה האלוקית הקדושה ומלאת הוד - ערוכים במערכה, כמגדל דוד בנוי לתלפיות.²¹

אבל מה נמוכים הם הגמדים שהם ג"כ בעלי עיניים טרוטות,²² הזוחלים סביב לשדרת האבנים התחתונה של מגדל עופל,²³ ורושמים את קומתו, אשר לעב תגיע, רק כדי תנופת ידם הקצרה ומעוף עינם הפֶּקֶה.

14 רוצה לומר: אם העדר ספרות המבטאת באופן עשיר את ענייני האהבה הטבעית שבין איש לאשה נחשב חסרון משמעותי, כל שכן שהעדרה של ספרות המתארת את קשר האהבה העוצמתי שבין הנברא לבוראו ובין עם ישראל לקונו נחשב חסרון גדול.

15 רוצה לומר: היוכל מישוהו להעריך את עומק מקור רגש עוצמתי זה של כיסופי הנברא לבוראו?

16 שאינו מבין באהבה אלא רק בתאוה. מקור הביטוי לקוח מר' אליהו די וידאש, תלמיד הרמ"ק, שכתב בספרו "ראשית חכמה" כי "מי שלא חשק לאשה הוא דומה לחמור ופחות ממנו, והטעם כי מהמורגש צריך שיבחין העבודה האלוהית" (שער האהבה, סוף פ"ד, הוצאת שניאור, וורשא תרצ"ז, עמ' 105). ראו עוד הרב שלמה אבינר, עטורי כהנים 135.

17 הִשָּׁה - השכיח, העלים. משורש נ.ש.ה.

18 בנוסח המקורי נכתב: "באוצר הכללי ששם כל הגיוני קדושינו נחיתים". כך הביא גם הרצי"ה ב"עולת ראי"ה". אך בקובץ "אלומה" הובהר הנוסח ותוקן כך.

19 ברכות סא, ב

20 משנה ידיים ג, ה

21 יש לשים לב היטב לחידושו של הרב: לא זו בלבד ששיר השירים אינו שירת געגועי רועים ורועות גרידא, אלא ששירת האהבה הטבעית הטהורה, שירת האהבה הלאומית הנאורה, ושירת האהבה האלוהית הן שלוש קומות היונקות זו מזו וניצבות זו על גבי זו.

22 עיניים טרוטות הן עיניים רכות שאינן פתוחות כל צרכן. כך במסכת שבת לא, א "מפני מה עיניהן של תרמודיין תרוטות... מפני שדרין בין החולות".

23 מִגְדָּל עֹפֵל הוא מבנה הגבוה מסביבתו. "וְאֵתָהּ מִגְדָּל עֹפֵל עָבַד בְּתַצִּיּוֹן" (מיכה ד, ח). מגדל אייפל הושלם בפאריז במרץ 1889, והעיתונות העברית דאז שמחה לעִבְרַת את שמו מ"אייפל" ל"עופל".

ואם מראש מגדל עופל יוגד להם שרואים את הכוכב מלא הוד ויפעה, אז מיד יחליטו כמה נמוך הוא הכוכב הנהדר. נפשות כאלה, שיותר מרועה בעל לב רגיש, שאהב את בת כלבא שבוע היפה לא יוכלו למצוא ברבי עקיבא, לא יוכלו גם כן להוציא מקור לתכונת ההחלטה הנפלאה ששיר השירים הוא קודש קודשים בערך כל הכתובים, כי אם ממקור האהבה הפשוטה אשר אותה לבדה יחזו ברבי עקיבא, שאהב את בת כלבא שבוע (דרך כזה תפס לו אחד הסופרים הזקנים בלוח אחיאסף).²⁴

אבל טהורי לב, המה יראו את רבי עקיבא בגודלו, את רבי עקיבא המשחק בראותו ששועל יוצא מבית קדש הקודשים,²⁵ יען כי לנפשו הרוממה קרוב היה העתיד הרחוק. את רבי עקיבא המלא צהלה לקול המונה של רומי, מפני שהאהבה האלוקית, הנובעת מעומק לבו הרחב כים, הורתהו עד כדי מלא ציור חי, כי רומא ואילייה כליל יחלופו ואור ציון לעד יזרח. האהבה בתענוגים למחזה העתיד בוודאי תמלא כל כך את לבו הטהור, עד כי לא הניחה לו מקום גם לאנחת לב על ההווה המרעיד, שהכירו רק כעב קל העובר על פני החמה, הברה בשחקים. ורק מפי האיש שנשמתו יצאה ב"אחד", נאה להיאמר שכל הכתובים קודש, ושיר השירים קדש קדשים!

על האהבה הטבעית

להלן אפרוט את דברי הראי"ה בתוספת בהירות. הטענה שמגילת שיר השירים אינה אלא אוסף שירי אהבה עממיים אינה חדשה. גישת חז"ל שהתקבעה על ידי רבי עקיבא, באומרו שכל השירים קדש ושיר השירים קדש קדשים, ידועה גם היא. מוכר גם המתח שבין שתי גישות אלו, שהתעורר בעוצמה בעת החדשה. כך לדוגמה כתב יעקב פיכמן, בעטו המושחזו, על הגישה המסורתית לשיר השירים: "דורות עגומים, גטולי טבע ונטולי חזון, שלא יכלו שאת את חריפות בְּשֵׁמָה של דמות חמד זאת, עמדו ופרשו עליה סדין של אלגוריה".²⁶

הסיבות להתעוררות מתח זה רבות הן, ושייכות למגמות אוניברסליות ולאומיות, ביניהן ניתן למנות את תהליך החילון המערבי המכוון אל העולם הזה, ומורד במוסר מיני פורטיני.²⁷ ניתן לצרף לכך את התנועה הרומנטית של החזרה אל הטבע מבית מדרשו של ניטשה ומעריציו בקרבנו כברדיצ'בסקי, ברנר ועוד. באופן כללי ופשוט יותר זהו גם פועל יוצא מאופייה של תנועת התחייה הלאומית של עמנו, שיש בה חזרה אל טבעיות החיים, כפי שכתבו על כך רבים מהוגי התנועה, וכפי שכתב על כך אף הראי"ה בעצמו במקומות רבים.²⁸

24 הכוונה למאמרו של ליליינבלום כמובא לעיל. נוסח זה מופיע בנוסח המאמר ב"אלומה", אך לא בעולת ראי"ה ואף לא בפנקסי הראי"ה ב"קובץ אחרון בביסק". אפשר שהדבר נעוץ בעריכת הרצי"ה שלא רצה לכלול את דברי ליליינבלום עם דברי הרב. אך מסתבר יותר שהנכתב במוסגר אינה אלא תוספת מאוחרת של לוי. ככל שהדברים מכוונים למאמרו של ליליינבלום, הרי שאינם מדויקים, שהרי ליליינבלום דווקא ראה ברבי עקיבא דמות הפוכה, המבקשת להתרחק משיר השירים כביטוי לאהבה הארצית, כמובא לעיל. אם הדבר נכון הרי שזה מחזק את ההשערה שהנכתב בסוגריים הינו תוספת מאוחרת של לוי, ואינו מדברי הראי"ה. לדרך זו יש לשער שהרב ותלמידו אמנם דיברו על תפיסתו של ליליינבלום, אך תוך כדי דיבור עלתה לדיון גם התפיסה ה"משכילית" השגורה, שאינה רואה את שיר השירים כביטוי אלגורי לאהבה שמימית. ברם, ייתכן שהדברים אכן מכוונים אל ליליינבלום, והכוונה לסגוט בסופר המשכיל, שאינו מסוגל לראות את החיבור שבין האהבה הטבעית לבין האהבה הלאומית והאהבה האלוהית, כבאות זו על גבי זו ומזינות זו את זו.

25 כנזכר בשלהי מסכת מכות דף כד, ב.

26 יעקב פיכמן, ערוגות: דברי שירה ופרוזה, הוצאת ביאליק 1954, עמ' 74. מנגד יכולים אנו לקרוא את שהשיב לגישה זו באריכות ובמתינות אברהם קריב, "שובי השולמית; לחידת שיר השירים", שבעת עמודי התנ"ך, הוצאת עם עובד תשכ"ח, עמ' 173-185. ראו עוד הרב עוזי קלכהיים, "הקדמת הראי"ה לשיר השירים", גיב המדרשה תש"ל, עמ' קא-קב.

27 בשם "המהפכה הסקולארית" מכונה תהליך ארוך של השתחררות ממסורות ושליטה כנסייתית. מקור המילה מלטינית: CAECULUM ומשמעה: עולם הזה. הביטוי "secularization" באנגלית מקביל למושג "חילון", אך הוא מלמד שעיקר החילוניות אינה בכפירה אלא בהעצמת המציאות המוחשית.

28 לדוגמה באורות התחיה טו: "כשכוח ישראל גדול... אז ההתרחבות לצד החול, לעינוגי החושים הרחניים והגשמיים... התגברות עז החיים הטבעיים, כל אלה טובים הם ומסוגלים להרחיב את אור הטוב... משחשך האור, משגלתה שכונה, משנעתקו רגלי האומה מבית חייה, החל הצמצום להיות נתבע. כל עז חילוני עלול להיות לרועץ, כל יופי טבעי וחשקו עלול להאפיל את אור הקדש ותם הטהרה והצניעות".

להבנתי עיקר עניינו של הראי"ה בתגובתו אינו ביסוס מעמדו המקודש של שיר השירים, אלא קביעת היחס הראוי לאהבה הטבעית כבסיס לשלמותו הרוחנית של האדם. ליליינבלום במאמרו שילב בדבריו שתי גישות; האחת, בעלת היגד די בנאלי, והשנייה חריגה. כרבים בתקופתו יצא חוצץ כנגד הפרשנות האלגורית שנתנו חז"ל למגילת שיר השירים. בנוסף לכך עטה על עצמו באופן מפתיע גלימה שמרנית, וביטל מכל וכל את עניינם של שירי אהבה ושילובם באסופות ספרותיות. גם אצל הראי"ה ניתן להבחין בשני היגדים; האחד פשוט ונמצא על רצף ההיגד המסורתי ביחס לקדושת מגילת שיר השירים, אך השני מפתיע ונועז מאד מנקודת מבטה של היהדות המסורתית, באשר הוא סונט במשכיל הריאליסטי, על שאינו יודע להעריך אל נכון את האהבה הפשוטה והטבעית, ואת חובתה של האומנות ביחס לגילויי אהבה זו.

דברי הראי"ה נכתבו, אם כן, כתמונת ראי לדבריו של ליליינבלום, והם מוסבים כנגד שתי העמדות המוזכרות במאמר; הן כנגד זו הרואה בשיר השירים אך ורק אוסף שירי אהבה עממיים, והן כנגד זו שאינה רואה כל תוחלת בעיסוק ספרותי במוטיב האהבה. בראשית דבריו מבסס הראי"ה באומץ לב וברוחב דעת את מקומה של הספרות בפרט והאומנות בכלל כבעלת חוב לביטויים של כלל רגשי הנפש האנושית, ובוודאי שכך הוא בנוגע לרגשות האהבה, התופסות מקום משמעותי בחיי האדם. מתוך כך ועל גבי גישה זו הוא מבסס את עמדת חז"ל בפרשנותם האלגורית לשיר השירים ומעמדו בתוך כתבי הקודש. רוצה לומר, דווקא מתוך שהיה ר' עקיבא אוהב גדול צמחה אהבתו והעפילה, וכללה את כלל האהבות.²⁹

רבי עקיבא התגלה בביטויי אהבתו הגדולה לרעייתו, ומערכת היחסים ביניהם הייתה מושא להערצה בדורו.³⁰ על גבי אהבתו האישית התגלתה גם אהבתו לכל אדם מישראל ואהבתו הלאומית. רבי עקיבא הוא שקבע את הפסוק וְאַהֲבֵתָ לְרַעְיָךָ כְּמוֹךָ ככלל גדול בתורה.³¹ אהבתו הלאומית התגלתה בפעולתו הכבירה להעמדת עמודי התורה בדורו,³² ובעומדו לימין בר כוכבא כראש ההנהגה הרוחנית של המרד הגדול ברומאים.³³ למעלה מכך התבטאה אהבתו האלוהית בפרשו את הפסוק: "וְאַהֲבֵתָ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ כְּכֹל לְבָבְךָ וְכָכֵל נַפְשְׁךָ", שהכוונה "אפילו נוטל את נפשך". כך בפועל שכשגזרה מלכות רומי שלא יעסקו ישראל בתורה, לא הסכים לפרוש מן התורה אלא הקהיל קהילות רבים ועסק בתורה, עד שהוציאוהו להורג ויצאה נשמתו באחד!³⁴

אין ספק שסקירת דמותו של רבי עקיבא, כפי שהטיב לתארה הראי"ה, היא נהדרת. כמו כן עיקר מסתו של המאמר אכן נסובה סביב נשמתו הגדולה, שקיפלה בתוכה את כלל ביטויי האהבה לרבדיהם. מכל מקום עיקר החידוש מצוי דווקא בתחילת המאמר, ביחסו של הראי"ה לאהבה הטבעית ולצורך בגילויה, ובהסברתו כי האהבה הלאומית והאהבה האלוהית צומחות ועולות במלוא עוזן דווקא מתוך שלמות הופעתו של הבסיס הטבעי.

אבהיר יותר את הדברים. מוכר השוני היסודי שבין היהדות לבין דתות אחרות בנקודה זו של היחס לאהבה הטבעית. בנצרות כמו גם בכודהיזם מצויות גישות הגורסות כי אין אפשרות לכלול את שתי האהבות כאחת, וכדי להגיע להארה רוחנית עליונה, נדרש האדם לחיי נזירות. בקצה השני מצויה הגישה האלילית הקדומה ויורשיה, המקדשים את המיניות והופכים הפקרות מינית לפולחן דתי. בין

29 ראו עוד בזה הרב אורי דסברג, "הקדמת הרב זצ"ל לשיר השירים", טללי אורות ח, מכללת אורות תשנח-תשנט, עמ' 163-166, ותגובת הרב משה גנץ שם עמ' 167-168. לענ"ד דברי שניהם אמר ואין ביניהם אלא שינוי דגשים והשלמה, שהשתדלתי לנסח כאן.

30 נדרים נ, א; כתובות סג, א; ירושלמי שבת פ"ו ה"א
31 ספרא קדושים ב, ד
32 יבמות סב, ב; סנהדרין פו, א
33 איכה רבה ב, ד
34 ברכות סא, ב

שתי קצוות אלו ניצבת היהדות וגורסת כי אהבה טבעית ואף יחסי אישות בין איש לאשתו, הם חלק מהשלמות האנושית, ועל כן הם ראויים לשמש כביטוי למערכת היחסים בין האדם לבוראו.

על גבי התייחסות מוכרת זו ניצב חידושו הגדול של הראי"ה במאמרו. רבי עקיבא האוהב הגדול, אינו מתואר כמי שמתגוששות בו אהבות שונות, אלא כמי שחיות בו בהרמוניה אהבות שונות, והן מורכבות, ניונות ומתבשמות זו מזו, בבחינת סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה. דווקא משום שחיה בו בעוצמה האהבה הטבעית, המהווה חלק בלתי נפרד מאהבת הכל, דווקא משום כך העפיל "נתהיינה לו האהבה הטבעית, האהבה הלאומית הנאורה, והאהבה האלוהית הקדושה ומלאת הוד - ערוכים במערכה, כמגדל דוד בנוי לתלפיות". רוצה לומר, אהבה טבעית אהבה לאומית ואהבה אלוהית הם מעגלי התייחסות משלימים, המזינים זה את זה, ומהווים דרך הכרחית להגיע אל השלמות הכוללת את כולן. חידושו של הראי"ה הוא, שהנשאר בתפיסה רדודה של האהבה, גם אינו מעפיל מן האהבה הפשוטה והטבעית אל העליונה והשלמה. נשמה גדולה וכוללת כרבי עקיבא, דווקא מתוך שלא התכחשה ולא הקטינה את עניינה של האהבה הפשוטה והטבעית, הגיעה לפסגת האהבה האלוהית הקדושה. על כן ראוי דווקא הוא לקבוע את מעמדו של שיר השירים כקודש קודשים, המחבר שמים וארץ ואת כלל האהבות כולן.³⁵

על ספרות האהבה

באופן נועז קבע הראי"ה בהקדמתו, כי חובתה של הספרות לבטא את כל תנועות הנפש ובכללן גם את רגשי האהבה. הרב אמנם סייג את הדברים, והסביר כי טוב ויפה לפתח דווקא אוצרות שפיתוחם מבשם את המציאות, אך יש עניינים שטובה להם הגניזה, ואוי לו למשתמש בעטו באופן הפוך. הרב עושה שימוש מרתק בהלכות מחנה צבא, ומבאר שמעצם דרישת התורה לנהוג נקיות וצניעות ביחס לעשיית הצרכים במחנה ישראל, אנו למדים שאין די בכך שתופעה היא טבעית, כדי להכשירה לבוא בקהל. גם תופעות טבעיות דורשות עידון והצנעה.³⁶ בהמשך לכך מדגיש הרב כי נדרשת שמירה מנטייה לשיכרון מכוער. דהיינו יש להבחין היטב בין ביטוי עומק נפשיים של רגשות האהבה לבין ארוטיקה ויצריות מוחצנת, המרחיקות את האדם מאיזונו ומיפיו ועידון הקדושה.

סמוך לפרסום הדברים, כתב הרב בדומה לכך במחברתו האישית, בעת ששימש כרבה של העירייה בויסק:

מצות כיסוי הצואה והערוה תלמדנו כי אמנם כל ציורי החיים ראוי להרחיבם, אפילו בספורים וציורים, להרחיב את הדעת והעונג הרוחני באדם, וללמדו את החיים לכל צדדיו באופן בולט. אמנם הצדדים המכוערים שבחיים - בין המכוערים מצד הטבע, בין המכוערים מצד המוסר של האדם - אותם צריך לכסות... והמרחיבים את הדברים בכל דקדוקי החיים גם באופנים המכוערים, הם מסלקים את ההוד האלוהי מלבבות רואיהם וקוראיהם, ועוברים על האזהרה הרבתי: והיה מחניך קדוש ולא יראה כן ערות דבר.³⁷

סיוגו של הרב ברור ומובן, והוא חוזר עליו במקומות נוספים כדלקמן, אך כל המתבונן ישים לב שגם כאן הרב מעודד כתיבה ספרותית שאינה ספרות של קודש דווקא: "כל ציורי החיים ראוי להרחיבם, אפילו בספורים וציורים, להרחיב את הדעת והעונג הרוחני באדם, וללמדו את החיים לכל צדדיו באופן בולט". בהקדמתו לשיר השירים הוא מתאר זאת אף כחובה ספרותית: "וכל זמן שחסר עוד אף שרטוט

35 כיוצ"ב בפסקה הנפלאה "שיר מרובע", בה כלל האהבות נשלבות: "שיר פשוט, שיר כפול, שיר משולש, שיר מרובע. שיר השירים אשר לשלמה, למלך שהשלום שלו (אוה"ק ח"ב, עמ' תמד).

36 כקוד מוסרי הצהרתי, התייחסות זו קיימת ברוב החברות שגדלו על סיפור גן עדן המקראי, להבדיל מתרבות המזרח, לדוגמה, שם רווחים קודים הפוכים.

37 קבצים, כרך ב, מחברות קטנות, בויסק ב, אות לו. מחברת זו נכתבה בין תרנ"ה לתרס"ד ממש בסמוך לזמן כתיבת ההקדמה לש"ש.

אחד, הנגלה במעמקי הנפש החושבת והמרגשת, שלא יצא אל הפועל, עוד יש חובה על מלאכת המחשבת להוציאו".

במשמעות כוללת יותר יכתוב הרב אל הסופר אז"ר כמה שנים מאוחר יותר. בשנת תרס"ט יצא לאור ביפו כתב העת "הנר" בעריכת הראי"ה. בכתב העת הופיע מכתבו של הסופר אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ' תחת שם העט "בעל הבית פשוט". אז"ר, כסופר שומר תורה ומצוות, הביע במכתבו משאלת לב "דתית" פשוטה, שהספרות הישראלית החדשה תעסוק בעיקר בענייני נצח ומהות, ואילו את ענייני השעה של העולם הזה, מדעים ושאר העניינים המניעים את הרוח האנושית, תשאיר לספרות הכללית הקיימת אצל אומות העולם:

כשאני שם פני אל הספרות הכללית אז אני רוצה לדעת פוליטיקה, סוציולוגיה, ושאר העניינים המניעים את רוח האנושיות. שם אני בן אדם ככל בני האדם, ואין דבר אנושי נעדר ממני. אבל בשעה שאני נכנס להיכל ספרותנו, אז אני חולץ את נעלי, כי אל היכל הקודש אני רוצה להיכנס. פה אני רוצה למצוא פתרון לא לשאלות זמניות, אלא לשאלות נצחיות, הנוגעות לפנימיות נשמתיות!³⁸

הפעם זוהי קריאה שמרנית של סופר שומר מצוות, עמו היה הראי"ה מיוודד מאוד,³⁹ אך גם הפעם תגובת הרב היתה נחרצת וחד משמעית, חדשנית, עמוקה ורחבת דעת:

יותר מדאי אדוני מחקת את הסאה,⁴⁰ בדרישתך מאת ספרותנו שתהיה מוקדשת רק לשאלות נצחיות. קשה היה לי להאמין שדברים כאלה, הנטולים מן החיים, יצאו מפי איש משכיל היודע את העולם ואת החיים שכמותך! אבל מצאתי את הסיבה של מחיקה זו ב"טומאה הרצוזה" של הגלות שעודנה מפרסת בתוך נשמתך... הפחד מכל ספר העומד מחוץ לתחום הצר של מושג הקדושה, שהגלות יכולה לסמנו, מדלדל את חיינו הרוחניים ובורא לנו נשמות חלושות, שאינן יכולות לקבל את האומץ של האור הרוחני, העתיד להאיר עלינו בברקים מאירים וחודרים בדרך תחייתנו בארץ אבות, שכחנו שהשאלות הזמניות הינם צרכי צבור... ושאלות ציבוריות אי אפשר לפתור בלי השתתפות הספרות. עם חי סופג את כל מה שדרוש להטבת חייו מהתרבות העולמית הכללית, אבל הכל הוא מביא אל תוך כוורתו, אל תוך ספרותו, אחרי שמתקן אותם לפי תנאי חייו המיוחדים... חי העולם מעיר אותנו לתחיה, על כן מתרחבים חיינו, והספרות שהיא ראי החיים מתרחבת עמם יחד.⁴¹

דברי הרב ברורים, נועזים ונחרצים. בגלות הייתה אישיותנו הלאומית מכווצת, על כן הסתפקנו במקור חיי הרוח שבתורה ובמושג הקדושה המצומצם. לצרכים הפשוטים של החיים, למדע ולשאר צרכי ציבור מיעטנו להזדקק, ואם נזקקנו, הרי שלקחנו מאומות העולם כדי צורך חיינו. אולם בתחייתנו הלאומית חיינו מתרחבים ומתפשטים אל כלל מרחבי הקיום, ובמרחב השלם גם שאלות זמניות ושאר צרכי החיים נכללים בכלל צרכי האומה הענפים. הספרות כראי החיים על כל מרחביהם נוטלת חלק משמעותי בחייה של אומה, ובמידה שמתרחבים חייה, בה במידה גם על ספרותה להתרחב.⁴²

ברור הדבר שלאישיותו של הסופר ולערכיו, וממילא גם לאופן ביטוייהם יש משמעות קריטית. על כן הרב מודה לאז"ר, שיש לנקות את הספרות מסיגיה, ובהכשירו התפרשות מרחבי הספרות וטיפול בכלל מרחבי החיים, הכוונה להרחבת גבולות הקודש, אך אין הכוונה להכניס תחת איצטלא זו כיעור ורשע:

אמנם צדקת במחאתך על כל הזוהמא והנבלה, אשר ספגה ספרותנו אל תוכה בימים האחרונים... אי אפשר לחיי עם בלי מדע, בלי שירה, בלי יופי, אבל אפשריים הם - ובייחוד לישראל - להיות בלי נבלה, בלי סךחון רשע ובלתי טומאות בשר ורוח... אבל לא לצמצם את הספרות שלנו רק בהיכל הקודש כאשר אמרת, כי אם להרחיב את גבול הקודש גם על כל חיי החול ועל כל דרישותיהם ועל כל המדעים הנדרשים להם!⁴³

38 מאמרי הראי"ה, ח"ב, השלמות ומכתבים, עמ' 503.

39 אז"ר היה בן בית אצל הרב קוק בתקופת רבנות יפו. ראו הרצ"ה, מתוך התורה הגואלת, (רשם: הרב אביהוא שוורץ), ירושלים תשמ"ט, ח"א, עמ' קכו.

40 צמצמת בצורה מופרזת. ההיפך מלהגדיש את הסאה, ע"פ תוספתא שבת א, יז.

41 מאמרי הראי"ה ח"ב, עמ' 504

42 ראו עוד אלעד נבו, "הספרות במשנת הרב קוק", קול ברמה כח, הוצאת ישיבת הגולן, עמ' 343-353.

43 שם עמ' 506

השקפתו רחבת הדעת של הראי"ה נעוצה באבחנתו המעמיקה בעניין המעבר מימי הגלות לימי תחיית האומה. בספרו "אורות" הוא מרחיב ומעמיק אבחנה זו:

כשכוח ישראל גדול ונשמתו מאירה בקרבו בהופעה, וענפיו המעשיים מתוקנים... במקדש וממשלה, בנבואה וחכמה, אז ההתרחבות לצד החול - לעינוגי החושים הרוחניים והגשמיים... התגברות עוז החיים הטבעיים - כל אלה טובים הם ומסוגלים להרחיב את אור הטוב, והתחום ארוך הוא, י"ב מיל כמחנה ישראל כולו... משחשך האור, משגלתה שכינה, משנעתקו רגלי האומה מבית חייה, החל הצמצום להיות נתבע. כל עוז חילוני עלול להיות לרועץ, כל יופי טבעי וחשקו עלול להאפיל את אור הקדש ותום הטהרה והצניעות... כל שמנות קטנה מביאה לידי בעיטה. מכאן באו העוצב והסיגוף... עד אשר יקיץ הקץ, שקול קורא בכוח: הרחיבי מקום אהלך, ויריעות משכנותיך יטו, אל תחשכי, האריכי מיתריך ויתדותיך חזקי... והתחום של אלפים אמה הקצר, הולך הוא ומתרחב... קמעא קמעא.⁴⁴

כאן הגדיר הראי"ה באופן ברור ומפורט מאד את תחומי חיי החול, הדורשים התייחסות והרחבה, בחזרת האומה אל מצבה השלם. הרב מדבר אפילו על מה שהוא קורא: "עינוגי החושים הרוחניים והגשמיים" שהם חלק בלתי נפרד מ"התגברות עוז החיים הטבעיים", להבדיל מחיים מצומצמים שהיו בגלות, ובהם "כל עוז חילוני עלול להיות לרועץ, כל יופי טבעי וחשקו עלול להאפיל את אור הקדש ותום הטהרה והצניעות".

כיוצא בזה כתב גם בספרו "אדר היקר", שכדי שתחזור האומה לחיים של חיבור שלם עם אלוהיה, חייבת היא לחזור לטבעיות הרעננה של אהבת החיים הטבעיים, סגנון חיים שאבד לנו בגלות:

אבל מאז אבד כוח החיים של האהבה את ערכו הטהור, הרומנטיקה עם כל סעיפיה לא תוכל עוד להחזיק מעמד בטהרתה. "מיום שחבר בית המקדש ניטלה... וניתנה לעוברי עבירה". ובה נטו קו שחור אחד על רוב הספרות הרומנטית מולדת זמן המחלה האנושית, שהיא מוכרחת להימשך עד אשר "ישמע בערי יהודה ובחוצות ירושלים... קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה קול אומרים הודו את ה' כי טוב".⁴⁵

רוצה לומר; כוח החיים של האהבה הפשוטה טהור הוא, אלא שאיבד את ערכו, ומצא לו מקום אצל עוברי עבירה, ומשום כך התרחקו יראי שמים ומתחו קו שחור על רוב ספרות זו. אך ככל שמצעדי תחיית האומה בארצה ילכו ויתקדמו, כך תלך ותפרח גם ספרות אהבה ראויה, טהורה ונקיה.

שנה קודם לפרסום תגובתו לסופר אז"ר, כתב הראי"ה אגרת מפורסמת לאגודת "בצלאל". במכתבו ביטא הרב את שמחתו על המפעל החדש, והעיר כי עצם הקמת אגודת "בצלאל" היא אות מבשר טוב של תחיית האומה:

ארץ ישראל מתנערת. התעורה (=ההתנערות) היא אמנם איטית, איטית מאד, עקב בצד גודל, ובהפסקות גדולות, אבל מכל מקום היא מתנערת. ניצני התחיה נשקפים למי שחפץ להסתכל יפה. אחד מסימני התחיה המובהקים היא הפעולה הנכבדה העומדת לצאת מאגודתכם הנכבדה: "תחיית האמנות והיופי העברי בא".⁴⁶ מלבב המחזה ומרהיב לראות את אחינו רבי הכישרון, גאוני היופי והאמנות, המוצאים מקום הגון בשדרות הרחבות והגבוהות של החיים הכלליים.⁴⁶

לדעת הרב ההתעוררות לענייני אומנות ויופי, דווקא משום שאינם צרכי הקיום החומריים והרוחניים היסודיים, הם סימן מובהק לתחייה הלאומית הדורשת את הרחבת מנעד תחומי העיסוק הנפשי. בד בבד עם הבעת שמחתו על רוחב החיים המתחדשים בתחיית האומה, הרב טורח להצביע על קיומם של גבולות הביטוי. אמנם הוא אינו עוסק בשאלת צניעות הביטוי האומנותי, אך הוא עומד על עיקרון יסודי, החשוב להבהרת עניין ההגבלה האומנותית באופן כללי:

נזהרים אנחנו משיכרון והפרזה, אפילו מהדברים היותר נשגבים ונעלים; הצדק הוא נר לרגלנו, ואנחנו קוראים במקרא קודש: "אל תהי צדיק הרבה". החכמה היא אור חיינו, ואנחנו אומרים: "אל תתחכם

44 אורות, אורות התחיה, טו. ראו הרחבת הרב יובל שרלו לדברים בספרו וארשתוך לי לעולם, רמת הגולן תשנ"ו, עמ' 2-15. 220

45 אדר היקר, רעיונות לתולדות הגאון האדר"ת ג, עמ' לא.

46 אגרות הראי"ה, ח"א, אגרת קנה, עמ' רג

יותר", "אכל דבש הרבות לא טוב". זהו הכלל המקיף את כל חוג חיי עם עולם. מעולם לא נתמכר לאידיאה פרטית אחת במידה זו, עד שנהיה טובעים במצולותיה עד לבלי יכולת לתן לנו קצב ומדה להרחבת ממשלתה.⁴⁷

הרב נוגע כאן בשאלת יסוד של ההערכה האומנותית, וטוען כי תביעה לאי הגבלה מוחלט על יצירה אומנותית, נוגדת תפיסת יסוד יהודית, הרואה כל ערך ככלתי מוחלט, אלא ככזה שנדרש להיות משוקלל על רקע ערכים אחרים, כגון עקרונות הלכתיים ומוסריים. עניין זה משיק כמובן לשאלת קנה המידה להערכה אומנותית. באופן כללי ניתן לסמן בעניין שתי אסכולות בסיסיות; האחת טוענת כי יש לבחון יצירה לאור קריטריונים תרבותיים כלליים, ובהתאם לכך משקלה של יצירה הוא באפקט החיובי שהיא מביאה לנפגש עמה. אסכולה שניה גורסת כי בבואנו להעריך יצירה אומנותית, עלינו להתעלם לגמרי משאלות ערכיות, ולבחון את היצירה בכלים אומנותיים בלבד, בלא לערב כל שיקול אחר. לדידה, יצירה אומנותית נבחנת על פי משקלה בסולם האמנות בלבד.

לאסכולה האחרונה, הסולם להערכת יצירה אומנותית הוא סולם פנימי אינהרנטי, ואילו לאסכולה הראשונה, שאותה מייצג כאן הרב ברהיטות, על היצירה האומנותית להיבחן גם על רקע מרחב הערכים הכולל. אין היצירה האומנותית עומדת כעניין עצמאי, שכן האדם אינו אמן בלבד, ומלבד זאת הרי הוא פועל בחלל בו מצויים, מלבד האומנות, ערכים נוספים כגון ערכי מוסר וקדושה. מבחנו של כל ערך שהוא, אינו בהיותו עצמאי ומבודל, אלא בשקלולו על רקע הספקטרום הערכי הרחב. זוהי עמדתו של הראי"ה, ומכאן נובעים ההגבלות והגדרים עליהם הוא רומז בכתביו.⁴⁸

הדרכה ספרותית מעשית

עד כה פגשנו בתפיסתו הספרותית של הראי"ה היגדים שיש בהם קיטוב אך גם היוזון הדדי. מצד אחד רוחב דעת נועז של הכרה בערך הביטוי האומנותי של הספרות הכללית, הכוללת גם את ספרות האהבה כחלק מ"עוז החיים הטבעיים", ומצד שני עמדה ברורה הגורסת כי הביטוי האומנותי חייב להיות משוקלל עם מכלול הערכים המוסריים ובהם קדושה, טהרה וצניעות. עמדה מורכבת זו היא עניין ייחודי ומוכר אצל הראי"ה, ששילב באישיותו רוחב דעת בלתי מצוי יחד עם יראת שמים מופלגת. כך לדוגמה כתב בנו הרצי"ה לסופר יוסף חיים ברנר על אביו כי "הוא מן הרבנים האדוקים, ואשר מלבד גאוניותו בתורה זכה גם לשם צדיק. ועם זה הוא חוקר ופילוסוף חופשי, באין שום מעצור לפניו במלוא המובן של המילה הזאת".⁴⁹

הדברים נכונים שבעתיים ביחס לתחום זה שאנו עוסקים בו. הראי"ה היה מפורסם כאיש קדוש, הידוע בצדקותו ופרישותו. עוד מימי נעוריו היה הולך בעיניים מושפלות על מנת שלא להתבונן באשה, היה ישן גם בלילות החורף ללא שמיכה חמה שלא יבוא לידי חימום, ואפילו העדיף שלא לדון עם פונדקאית שהעלתה לו במקצת את הסכום לתשלום עבור ארוחתו, כדי שלא לעבור על דברי המשנה באבות: "אל תרבה שיחה עם האשה" ועוד.⁵⁰ בנוגע לענייננו מפורסם כי עוד בהיותו רבה של זיימל היה מפקח על טיבה של הספרות שהיו קוראים בני העיירה.⁵¹ מעניין אם כן לבחון את שיפוטו, שלא במסגרת דיון מופשט, אלא בהתייחסות קונקרטית לסגנונות כתיבה בדורו.

47 אגרות הראי"ה, שם, עמ' רה

48 ראו עוד אלעד נבו, "הספרות במשנת הרב קוק", קול ברמה כח, בעיקר בעמ' 349-352; הרב יובל שרלו, "הרהורים בסוגיית תרבות ואמנות", בתוך: לזבולון, עיון ומעש; אסופת מאמרים לזכרו של זבולון המר. (עורך: יצחק הקלמן), משרד החינוך התרבות והספורט, ירושלים תשנ"ט, עמ' 407-42.1

49 צמח צבי, אגרות הרצי"ה, ירושלים תשנ"ז, עמ' א-ב. ראו עוד בנימין איש שלום, הרב קוק; בין רצינוליים למיסטיקה, הוצאת רסלינג תשע"ט, עמ' 17-18.

50 הרב משה צבי נריה, טל הראי"ה, עמ' סה

51 לשלושה באלול, הוצאה חדשה מכון הרצי"ה תשס"ג, פסקה ו, עמ' לד

לשמחתנו השתמרו כמה התייחסויות של הראי"ה לדוגמאות ספרותיות ספציפיות, אך דא עקא שעדיין אין בהן כדי שרטוט תמונה שלמה בעניין. בשנת תרס"ט התפרסם בווינה, בהוצאת "אחיאסף", ספרו של הרב ד"ר אהרן קמינקא "צהרים". עיקרו של הספר הוא אוסף שירים היונקים מעומק דתי, אך יש בו גם דברי "היתולים". בשנת תרע"ג לאחר שביקר בארץ ונפגש עם הרב, שלח קמינקא את ספרו לראי"ה, שהחזיר לו מכתב ובו חליפת דברים קצרה, ובו כתב: "ראיתי ונהרתי. ביפעת ספרו השירי "צהרים" אשר הואיל הדרת כבודו לכבדני בו".⁵² קשה לדלות מהתייחסותו הקצרה כאן דבר משמעותי. ראשית, הרב התייחס רק לחלק השירי ולא לחלק ההיתולי. שנית, אפשר שבאמת לא ראה בדברי ההיתולים שבספר עניין שלילי, או שעל כל פנים לא ראה עניין להגיב עליהם לקמינקא במכתב נימוסין קצר זה.⁵³

ישנה עדות להתייחסות ישירה יותר של הרב למי שהיה מהסופרים הקרובים לו ביותר, הלא הוא ש"י עגנון. עגנון מתאר פגישה שהיתה לו עם הרב קוק:

רבינו הגדול ר' אברהם יצחק הכהן קוק זכרונו לברכה בקשני שאתן לו את כתבי. אמרתי לו: כבר אמרתי להביאם לו. חייך ואמר: אתה רצית ליתן לי חלק, ואני רוצה בכולם. אמרתי לו: רצונו זהו כבודי, ונודרתי והבאתי לו. אחר זמן נכנסתי אצלו. אמר לי: קראתי את כל סיפוריך ומצאתי בהם אף דברים שאינם נאים לך. אלא ספר קטן יש לבעל פרי מגדים ו"מתן שכרן של מצוות" שמו, וכתוב שם: "בוא וראה כמה גדול כוחו של היתר, שאם נפל איסור לתוך היתר ויש ששים כנגדו הרי האיסור מתבטל לגבי ההיתר, נמצא שההיתר מרויח מן האיסור". כך סיפוריך, נפל איסור לתוכם הריהו בטל בששים... עד היכן קרבני? עד שהוא בענוותנותו הואיל לקרות את סיפורי "והיה העקוב למישור", ועדיין סיפורי בכתב יד היה. כשהחזיר לי את סיפורי אמר לי בזה הלשון: "זהו סיפור עברי באמת, נובע מן הצינורות בלא שום מחיצה".⁵⁴

העיר על כך בצדק ידידי הרב יובל שרלו, שאם אכן עדות זו נאמנה, הרי שהדברים משמעותיים מאוד. אלא שכל הבקי בסיפורי עגנון אינו יכול לראות התייחסות זו כמאפיינת את כלל כתביו, שהרי ב"האדונית והרוכל" לדוגמה, קשה לראות איסור הבטל בששים, ולמעשה, בחלק מכתביו של ש"י עגנון ניתן לראות "איסור הניכר" שאינו בטל.⁵⁵ יש להוסיף ולומר שלא זו בלבד שזוהי עדות עצמית של הסופר על מרכולתו, אלא שגם איננו יודעים איזה קובץ סיפורים בחר עגנון להביא לראי"ה, ובייחוד שישנם סיפורים רבים שוודאי לא עמדו בפני הראי"ה, ואינם שייכים לקטגוריה של "עגונות" או "והיה העקוב למישור", כגון "סיפור פשוט", "תמול שלשום", קובץ "על כפות המנעול" ואחרים, שיצאו לאור בשנים מאוחרות יותר.⁵⁶

התייחסות כתובה וברורה יותר של הרב קוק השתמרה באחת מאגרותיו, בה הגיב באופן מפורט, הן לעבודת העריכה והן לסגנון של כמה מהיצירות שהתפרסמו בגליון "העברי" בשנת תרע"א.⁵⁷ "העברי" היה כתב עת ספרותי תורני, שיצא לאור באותם שנים בברלין, הראי"ה נחשב כמי שהיה אחד ממייסדיו, ועורכו היה הרב מאיר ברלין. בטאון זה היה יקר מאוד לרב, בשל היותו בטאון היוצא לאור על ידי

52 אגרות הראי"ה, ח"ב, אגרת תצג, עמ' קלב

53 ראו לדוגמה אגרות הרמב"ם מהדו' הרב שילת, ח"א עמ' שו, שם מסביר לתלמידו ר' יוסף מדוע נקט סגנון מפוים ומנומס במכתבו לחכם הבבלי: "שהרי אין מנוס לאדם מלנהוג בדרך ארץ בכתביו ואי אפשר לאדם להפר מנהג הידידות בשיחה על פה כל שכן בכתב". לדאבוני לא הצלחתי להתחקות מכילי ראשון אחר תוכן דברי ההיתולים שבספר. על מערכת היחסים וחילוקי הדעות שבין קמינקא לראי"ה ראו הרב חגי שטמלר, דעת; כתב עת לפילוסופיה יהודית וקבלה, כרך 82, אוני' בר אילן תשע"ו עמ' 32-1-346.

54 ש"י עגנון, "על הרב אברהם יצחק הכהן קוק", מעצמי אל עצמי, הוצאת שוקן תש"ס, עמ' 199-201 (מהדו' ישנה עמ' 190-191).

55 הרב יובל שרלו, וארשתיך לי לעולם, רמת הגולן תשנ"ו, עמ' 224-225. ראו עוד שם בדיונו הכולל.

56 לעיסוק במוטיב האהבה בספריו של עגנון ראו מלכה שקד, הקמט שבעור הרקיע, "וריאציות עגנוניות על היחסים שבניה לבינו", הוצאת מאגנס ירושלים תשס"א, עמ' 92-12; ניצה בן דב, אהבות לא מאושרות, הוצאת עם עובד תשנ"ז. בן דב מרחיבה אודות עגנון כאמן הכתיבה המצועפת בסיפורי האהבה שלו; הלל ברזל, סיפורי אהבה של שמואל יוסף עגנון: עיוני מחקר, אוניברסיטת בר אילן, תשל"ה.

57 "העברי" שנה שניה, גליון עשירי, י באדר תרע"א

חבורת אנשי רוח תורניים משכילים מן השורה הראשונה. על כן התייחס הרב לבטאון זה כמעין חלון ראווה של האורתודוקסיה השותפה למעגלי תחיית התרבות הלאומית,⁵⁸ והיה חשוב לו מאד לזקק ולדייק את רוח הבטאון ואת סגנון היצירות המתפרסמות בו:

השיר "מעשיות" אף על פי שיש בו קצת ליריקה (סגנון שירי עתיר רגש), מכל מקום הוא ריקן יותר מדאי, וריח של "תפלות" נודף ממנו, במידה כזאת שהיה ראוי להיות נדחה ממחיצת "העברי".

וכמה "חופשי" עד לגועל נפש הוא הסגנון של הקטע "מיפיותו של עבר באהלי ערב". למורת רוחי נאבד אצלי הגליון החמישי לפני קריאתי, ולא אדע את תוכן הקטע הראשון של המאמר שהוא ואת סגנונו, אבל בטוח אני שאז בהיותך במערכת לא הנחת לסגנון שאינו הגון לצאת מתחת ידיך, וקל וחומר סגנון של קטנות אמנה כזה.

דרך אגב, לא לרוחנו הוא לתבל רשמי מסע בהבלטה של "הפנים המלבבות עם הלחיים האדומות של הרבה מבנות הארץ". נודעת היא אגדת חז"ל (סוטה מז, א) שעל תשובתו של אותו רשע (יש"ו) לר' יהושע בן פרחיה: עיניה תרוטות, אמר לו: ומה אתה מסתכל בנשים... בכגון אלו אין אנו צריכים להביט כלל על המודרניות כי אם להילחם בה בכל עוז טוהר הרוח שלנו!

כמו כן הציור "הנשיקה", בייחוד בתיאור של נשיקה של חנה, לא לנו הוא לא לנו... ראה נא יקירי, למען ה', לתקן הדבר!⁵⁹

אלו הן התייחסויות מפורטות, המעידות על כך שהראי"ה עבר היטב על היצירות. כיוונו של הרב ברור ותובעני. הוא תר אחר ספרות איכותית מאוד, ומבקש לנקות ולזקק את הסגנון הספרותי ולהרחיק ממנו מיעוט אמונה, ריקניות, וביטויים ארוטיים קלים ככל שיהיו.

ללא ספק זוהי משימה שאינה מן הקלות. הרב גורס שספרות העוסקת בנושא אהבה נצרכת וחשובה היא בהיותה פורטת על מיתרי הנפש הפנימיים ביותר של האדם. עם כל זה אל לה לכלול ארוטיקה. מקומה של הארוטיקה הוא באינטימיות הזוגית, שם היא חלק ממכלול שלם המחבר גוף ונפש, מה שאין כן כאשר היא חורגת ממקומה ומוחצנת, או אז היא פורטת על מיתרים חיצוניים, המנותקים מן החיבור הנפשי הכולל, ומושכת אל הצד הנמוך והזול. עדינות וצניעות אינטימית הינן חלק אימננטי מהאהבה הראויה, והן המאפשרות לראות בה דבר גדול הרבה יותר מאשר חוויה מינית.⁶⁰

עבודת האומנות היא גיבוש החוויה הפנימית של האומן וביטויה ביצירתו המעשית. תחושות פנימיות הנמצאות אצל האומן באופן גולמי ומופשט, משתלשלות ומתגשמות לביטוי עוצמתי וקונקרטי ביצירה האומנותית. זהו עניין שונה מאוד ממה שאנו חווים בהגות שכלית מופשטת. להבדיל מן ההגות, באומנות קיים מפגש חווייתי עוצמתי של האדם עם המציאות. מפגש החושף ומעיר את אישיותו הכוללת של האדם, מן הרום המופשט אל החוויה הארצית. זוהי בשורתה וזהו מקור עוצמתה של האומנות, אך זה בדיוק גם מה שמחייב את זיקוק המפגש הממשי ואת טהרתו.

עברו שנים רבות מאז כתב הראי"ה את הגיגיו, ושרטט חזון מורכב ותובעני. אולי עדיין לא קם משורר האהבה הגדול, אך ביטויים עשירים ומעודנים רבים, הן בספרות והן בשירה מוסיפים והולכים, והתקבלותם המבורכת בשדרות המגוונות של החברה הישראלית שולחת קרני אור ותקווה.

58 ראו בתחילת האגרת התייחסותו לבטאון כאל "האורגן הנושא את דגלה של היהדות הנאמנה ההולכת באור החכמה והדעת".

59 אגרות הראי"ה, ח"ב, אגרת שנה, עמ' כא

60 ראו עוד בזה הרב יובל שרלו, אחריו נרוצה; פירוש על שיר השירים, הוצאת ידיעות אחרונות וספרי חמד 2003, עמ' 470